

ԵՐՎԱՆԴ ԳՐԵԿՅԱՆ

ԴՐՎԱԳՆԵՐ ՈՒՐԱՐՏԱ-ՄՈՒԾԱԾԻՐՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Ներածություն

Մուծածիրի պատմությունը և Մուծածիրին առնչվող բազում հարցեր լուսաբանվել են Ուրարտուի, մասամբ, Ատրեստանի և Մարաստանի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում: Զննարկվող առանցքային հարցերից մեկը վերաբերում էր Մուծածիրի էթնիկ բովանդակությանը՝ երկիրը դիտելով որպես խոտիական (խոտի-ուրարտական) աշխարհի մաս և ուրարտացիների բնօրրան¹, կամ արիական բնակչությանը (նաև՝ մասամբ արիական կամ արիական արմատներով), արիական իշխող վերնախավով պետական կազմավորում, ըստ այլոց՝ նաև հիշյալ էթնիկ խմբերի շփման գոտի²:

Այստեղից բխում էր նաև երկրորդ հարցը՝ վերաբերելով այս կամ այն էթնիկ խմբին պատկանող իր բնակչությանը ներկայացող Մուծածիրին ցայսօր շարունակ վերագրվող դերակատարությանը ուրարտական պետության ձևավորման գործում՝ քաղաքականից մինչև հոգևորը³:

Այս շրջանակում կարող են առաջադրվել բազում հարցեր, ներառյալ՝ «ուրարտական» և «մուծածիրյան» եզրերի հարաբերությանը վերաբերող. արդյո՞ք դրանք պետք է դիտել մեկը մյուսի ստսկ շարունակություն, թե՞ նաև միմյանց զուգահեռ, որպես միևնույն արմատից ծագող, սակայն միմյանցից ինչ-որ չափով հեռացած, արդեն ինքնուրույն դրսևորումներ, իսկ գուցե արմատապես տարբեր երևույթներ՝ որոնցից ընդհանուրը կամ դրանք միավորողը, ինչ-ինչ պատճառներով, լինի դա քաղաքական գործընթաց կամ աշխարհընկալման ընդհանուր մի հենք, Խալդի աստծո պաշտամունքն էր. Մուծածիրը դիտվել է և շարունակում է դիտվել որպես Խալդի աստծո պաշտամունքի կենտրոն՝ մտնեցումների այս կամ այն տարբերությամբ:

Արդյո՞ք սակայն Մուծածիրն էր ուրարտական տերության հոգևոր կենտրոնը (կամ Ուրարտուն՝ Մուծածիրի շարունակությունը)՝ գտնվելով, այնուամենայնիվ, նրա սահմաններից դուրս, հանդիսանալով նաև քաղաքական առանձին միավոր, թե՞ միայն Մուծածիրը տերության կյանքում դեր ուներ այնքանով, որքանով որ այստեղից էր սերված համար-

վում Բիսայնիլիի իշխող վերնախավը: Արդյո՞ք խաղին տեղական, գուտ մուծածիրյան աստվածություն էր, թե՞ կարող էր բերված լինել մեկ այլ վայրից՝ լինի դա խալդայների երկիրը, կամ խաղիլի քաղաքը, որի ոչ միայն տեղորոշումը, այլև դերը բիսայնական պետության քաղաքական և հոգևոր կառույցների ձևավորման խնդրում դեռևս մնում է չպարզաբանված⁴: Միգուցե խաղին բերվել էր Մուծածիր հենց խաղիլի քաղաքի՞ց՝ արդյունքում ունենալով տեղի հնդիրանական աստվածների գույզի՝ «մուծածիրյան» Սիտրա-Վարունայի հետ սինկրետիսմ մի աստվածություն⁵, որն արդեն կարող էր և քիչ հիշեցնել «խալդյան (կամ խալդական) խաղիին»⁶:

Այլ խոսքով, որքանով էր օրգանական կապը Ուրարտուի և Մուծածիրի, որ նույնն է՝ այս երկրներում իշխող վերնախավերի միջև, որպես պետություն կոչվող կառույցը կրողների, և որքանով կալրելի է բիսայնական պետության, հետևաբար և ուրարտական տերության հիմքում տեսնել Մուծածիրը՝ իր բնակչությամբ կամ թեկուզ իշխող վերնախավով: Ի վերջո, ինչպիսին էին նաև ուրարտա-մուծածիրյան հարաբերությունները սեպագիր աղբյուրներով վերականգնվող դարաշրջանի այս կամ այն փուլում, արդյո՞ք միայն բարեկամական, թե պարզապես իրավիճակային, որտեղ Ուրարտուի և Մուծածիրի ենթադրվող մերձավայրությունն անգամ որևէ դեր չուներ:

Վերը առաջադրված մասնավոր հարցերից մեկի՝ Ուրարտուի և Մուծածիրի քաղաքական հարաբերություններին է վերաբերում սույն հոդվածը, արդեն «նորահայտ» կոչվելուց հետո, սակայն ցավոք հայ գիտությանը դեռ անհասանելի մնացած մեծաթիվ սեպագիր աղբյուրները՝ գերազանցապես ասորեստանյան, խնդրի առնչությամբ մատուցում են էական մանրամասնություններ պարունակող կարևոր տեղեկություններ, ինչը մղում է մեկ անգամ ևս անդրադառնալու Մուծածիրի՝ թվում է վաղուց ի վեր հայտնի, սակայն իրականում դեռ անհայտ պատմությանը՝

Պատմական ակնարկ

Մուծածիրի (ուրարտ. Արդինի) առաջին հիշատակությունը վերաբերում է ասորեստանյան արքա Աշշուր-նաժիր-ապալ II-ի իշխանության շրջանին, իհարկե, եթե միջինասորեստանյան աղբյուրներում հիշվող Մուծրու երկրանվան տակ չտեսնենք նույն Մուծածիրը⁷: Ինչ վերաբերում է բուն հիշատակությանը, ապա ասորեստանյան արքան Զ.ա. 879թ. մայրաքաղաք Վալխուի իր նոր ապարանքի օծման արարողությանն ու դրան հետևած տոնակատարությանը մասնակից էր դարձրել Ասորեստանի հովանավորության կամ որոշակի ազդեցության տակ գտնվող փյունիկյան, վերինեփրատյան պետությունների և լսյլ, գեյսզանցուպես մերձուրմյան երկրների ներկայացուցիչ-դեսպանների, այդ թվում նաև Մուծածիրից⁸:

Աշշուր-ճաժիր-ապալ II-ի հաջորդ Սալմանասար III-ի, ապա Շամշի-Ադադ V և Ադադ-ճիրարի III արքաների օրոք Մուծաժիրը դուրս էր մնացել քաղաքական հիմնական գործընթացներից, դրանց մասնակից դառնալով մերթ ընդ մերթ, հատկապես՝ Զ.ա. 832թ. նկատվող ասորեստանյան արշավանքների ինտենսիվացմանը զուգահեռ, ընդ որում՝ որպես հակաասորեստանյան ուժ և բիայնական նորաստեղծ պետության դաշնակից¹⁰։ Նրկիրը Զ.ա. 781-774թթ. տեղ գտած ասսուրա-ուրարտա-մանաթական պատերազմներից հետո, դատելով տարածաշրջանում հաստատված ընդհանուր քաղաքական իրավիճակից, արդեն ամբողջովին գտնվում էր ուրարտական ազդեցության ոլորտում¹¹։

Դրեթե քառորդ դար շարունակվող այս դրությամբ վերջ տվեց ասորեստանյան նոր գահակալ Թիզլաթալասար III-ը (Զ.ա. 745/4-727թթ.)՝ հատկապես Զ.ա. 735թ. Ուրարտու իրագործած հաղթական արշավանքով։ Դրանով տերությամբ հասցվեց ծանր հարված։ Այս շրջանում էր որ, ամենայն հավանականությամբ, վերջ գտավ և ուրարտական այբա Մարտուրի II-ի գահակալությունը։

Տերության նոր առաջնորդ Ռուսա I-ը (Զ.ա. մոտ 730-710-ական թթ.) գահ բարձրացավ մի շրջանում, երբ երկիրն ապրում էր ծանր ճգնաժամ¹²։ ճերքին երկպառակությունները թուլացրել էին պետությունը, աշխուժացել էին կենտրոնախույս ուժերը՝ երկրներ, որոնցում ուրարտական իշխանությունը դարձել էր ձևական։ Նոր վերելք էր ապրում Էթլունին։ Տերության ակնհայտ թուլության վկայություններից էին էթլունցիների ավարառության արշավները դեպի երկրի խորքերը, ինչը պետությունն ի գործու չէր կանխել¹³։

Հարավում՝ մերձուրմյան ավազանի ուրարտական տիրույթներում, երկրի քաղաքական իշխանությունը պահպանվում էր սոսկ ռազմական հզոր ներկայության շնորհիվ։ Տերության բուն սահմաններից դուրս գտնվող երկրները (Շուբրիա, Կումմե, Խուբուշկիա, Մանայի թագավորություն, ուկկայցիների երկիր ևն) մեծավ մասամբ ընկել էին Ասորեստանի ազդեցության տակ։ Ռուսայի համար հատկապես անհանդուրժելի իրավիճակ էր ստեղծվել տերության հետ ավանդաբար կապված Մուծաժիրի իշխանությունում։ Վերջինիս արքան, որը կրում էր Ուրգանա գահանունը, Ասորեստանի դրածոն էր և հարկատու նրան¹⁴։ Ռուսան ստիպված էր շատ խնդիրներ լուծել նորից։

«Մուծաժիրյան իշխանավորություն»

Զննարկվող դարաշրջանին են պատկանում Մուծաժիրը կամ երկրի քրմապետ-արքային հիշատակող ասորեստանյան արխիվի քսան տեքստեր՝ գերազանցապես արքունիք առաքված զեկուցագրեր¹⁵, որոնցից տասներկուսը, հնարավոր է նաև ևս մեկ տեքստ¹⁶, վերաբերում են բուն ուրարտա-մուծաժիրյան հարաբերություններին։

Այս խմբի առաջին զեկույցը՝ ասորեստանցի Աշշուր-ռեծուվայի հեղինակությամբ, բավական հետաքրքիր է. ուրարտական արքան պատրաստվում էր մոծածիրյան արշավանքին, որն արտաքուստ իրագործվելու էր իբրև արքայի ուղևորություն դեպի Մոծածիրի Խալդի աստծո տաճար: Ռազմական մախարաստրասություններն ընթանում էին Մոծածիրին սահմանակից ուրարտական Ռեսի (Ուայախս, Վախսի) մարզում, ուր սկսել էին կենտրոնանալ զորքերը: Ընդ որում, խոսքը վերաբերում է բավական նշանակալի խմբավորմանը՝ տերությամբ ենթակա երկրների գորամիավորումներով համալրված հինգ մարզային զնդերի¹⁷: Շուտով, մայրաքաղաքից Ռեսի մեկնեց մահ արքան:

Ուրարաուի սահմանամերձ շրջաններում ծավալված այս աշխուժությունն առաջացրեց ասորեստանցիների մտահոգությունը: Հայտնի են մի քանի մամակներ, որոնցում ասորեստանյան արքան պահանջում էր մանրամասներ պարզել Ռուսայի մտադրությունների մասին¹⁸:

Իրադարձությունները ծավալվեցին արքայի Ռեսի ժամանելուն պես: Նրա հրամանով բանակի առաջապահ զորախումբը՝ երկու մարզային զնդեր՝ Ռեսիի մարզպետ Մեթինուի և «ուկկայցիների դիմացի մարզպետ» Մունայի հրամանատարությամբ, սկսեց արշավանքը¹⁹: Նպատակակետը Մոծածիրն էր²⁰:

Մեթինուն և Մունան առանց դժվարությունների մտան Մոծածիր, երկրի առաջնորդ Ուրզանան հանձնվեց առանց պայքարի²¹: Քաղաքում զտնվող նրա ուժերը, որոնց մեծամասնությունը, թվում է, կազմել են խուրուշկացի վարձկանները, ինչպես երևում է, չփորձեցին դիմադրել²²: Այս ժամանակահատվածին է պատկանում գիտական գրականության մեջ քաջ հայտնի ABL 409 մամակը՝ Ուրզանայից ուղղված ասորեստանյան «արքունի սենեկապետին» (nāgir ekalli): Նամակի բովանդակությունը հայտնի է. ուրարտական մարզպետները Մոծածիրի Խալդի աստծո տաճարում կատարել են պաշտոն: Սպասվել է մահ արքայի ժամանումը, որն այդ նպատակով Ռեսիից շարժվել էր Մոծածիր՝ մնացյալ մարզպետների և զորքերի հիմնական զանգվածով²³:

Տեղեկանալով այս մասին, ասորեստանյան արքան «արքունի սենեկապետի» շուրթերով Ուրզանայից պահանջեց խափանել Ռուսայի մուտքը Մոծածիր, ինչին Ուրզանան պատասխանեց շատ հստակ. Մոծածիրը չունի նման հնարավորություն: Ի պատասխան գրված նրա խոսքում ասվում է.

«Այն մասին, ինչ դու գրել էիր ինձ՝ «թող ոչ ոք պաշտոն չկատարի առանց արքայի թույլտվության», երբ Աշշուրի արքան եկավ այստեղ, կարողացա՞ ես նրան ետ պահել: Նա արեց այն, ինչ արեց: Ուրեմն ես ինչպե՞ս կարող եմ ետ պահեմ այս մեկին»²⁴:

Իյլ պատասխանը ասորեստանցիներին հաղորդելու համար Ուր-
զանան որպես բանագնաց ուղարկեց իր եղբորը. քերևս կարող էր հարկ
լինել տալու լրացուցիչ պարգաբանումներ՝ իր պասսիվությունն ու ու-
րարտական գորքերի մուտքը Մուծածիր արդարացնելու համար: Ասո-
րեստանյան զեկուցագրերից մեկը հայտնում է.

*«[Սեթինուն (?) Մուծածիրում է, [մնացյալ] մարզպետները
[.....]: Ինչ վերաբերում է ուրարտացուն, Ուրզանայի եղբայրը եկել է
Շուլմու-Բեյի մոտ, [ասելով]՝ «նա վերադարձել է [...]»»²⁶:*

Ինչպես երևում է, ասորեստանյան արքունիքը կրկնեց իր պահան-
ջը՝ Ուրզանային ստիպելով դիմել կոնկրետ քայլերի: Ենթարկվելով ասո-
րեստանցիներին՝ Ուրզանայի գլխավորությամբ մուծածիրյան ուժերը
հարձակվեցին քաղաքում գտնվող ուրարտական գորքերի վրա: Անակն-
կալի եկած ուրարտական մարզպետներին չհաջողվեց դիմադրություն
կազմակերպել, տեղի ունեցած մարտերում ողջ գորախումբը ջախջախ-
վեց, սպանվեց նաև Ուեսիի մարզպետ Սեթինուն²⁷:

Մուծածիրի ուղղությամբ առաջացող Ռուսան քաղաքին մոտեցավ
այն ժամանակ, երբ ուրարտական առաջապահն արդեն ջախջախվել
էր: Արքային ոչինչ չէր մնում անել քան պաշարել Մուծածիրը: Մինչդեռ
Ուրզանան փորձեց զարգացնել հաջողությունը՝ այս անգամ գրոհելով
ուրարտական արքայի բանակատեղին²⁸: Այս դրվագը կարծես արտա-
ցույվել է նաև ասորեստանյան մեկ այլ զեկուցագրում, որի խիստ վնաս-
ված բովանդակությունը ռազմական գործողությունների ենթառնեքստում
հիշատակում է Ուրզանային և Ռուսային²⁹:

Մուծածիրյան գորքերի գրոհները հաջողությամբ կատարվեցին, ու-
րարտական զերազանցող ուժերն անցան հակահարձակման, որը եզրա-
փակվեց քաղաքի նվաճումով: Ուրզանային սակայն Մուծածիրում
չգտան: Ասորեստանյան արխիվում պահպանվել է «արքունի սենեկա-
պետին» ուղղված լեռնային Ջագրոսի ցեղապետներից Սանիյեի հայտ-
նած տեղեկությունը, ըստ որի «Ուրզանան [լքել է] քաղաքը»³⁰: Իրոք,
Մուծածիրի արքան զգալի խումբ մերձավորներով կարողացել էր խու-
սափել գերի ընկնելուց՝ փորձելով ամենակարճ ճանապարհով՝ Անդա-
րութուի լեռնանցքով փախչել Ասորեստան³⁰:

Մինչ ուրարտական գորքերը մարզպետ Կակկադանուի գլխավո-
րությամբ հետապնդում էին Ուրզանային, Ռուսան Մուծածիրում իշխա-
նության բերեց տեղի արքայատան մեկ այլ ներկայացուցիչ՝ նրան հաս-
տատելով, սկզբնապես, մարզպետ³¹: Մյուս կողմից, Ուրզանային չհա-
ջողվեց անցնել Ասորեստան: Անդարութուի մերձավորությամբ տեղի ու-
նեցած մարտերում մուծածիրյան ուժերը ջախջախվեցին, ինքը՝ քրմա-
պետ-արքան, զերվեց Կակկադանուի կողմից: Ասորեստանյան արքու-
նիք առաքված Աշշուր-ռեծուվայի մեկ այլ զեկուցագրում ասվում է.

«..... Նա (Կակկադանուն – հեղ.) գերել է] Ուրգանային՝ Մուծածի[ր] (երկրի) [արքային], հա[վաքել] նրա ժողովրդին [և տարել նրանց] Վախսի»³²:

Այս իրադարձության պատկերավոր նկարագրությունն է պահպանվել նաև Մուծածիի մերձավորությամբ Ռուսա I-ի բարձրացրած երկլեզու վիճազերից մեկում՝ Մովանայի կոթողում: Նրանում ասվում է.

«Էջա դեպի Մուծածի, [իսկ ար]քան [փակեց]՝ դուռը աստվածների տան և փախավ (դեպի) Ասորեստան: Խալդին՝ Տերը, վերա[րացեց, այդ] դուռը, ընդդեմ Ուրգանայի ես [...]: [Իր գորքերը]՝ Ուրգանան պատ[րաստեց] իմ դեմ ճակատամարտի: Խալդի աստծո հրամանով ես՝ Ռուսաս, գնացի դեպի Անդարտութու լեռը [և հաղ]թեցի (նրան): [Բռնեցի] Ուրգանային իմ ձեռքով [և գահընկեց, արեցի նրան]»³³:

Մուծածիյան արքան, որ տարվել էր Ուեսի, իր այլ կողմնակիցների հետ, հնարավոր է, ենթարկվեց մահապատժի³⁴: Այս ատումով բացատրվի կարևորություն ունի ուրարտական արքայի թողած երկլեզու վիճազերից երկրորդը՝ Թոփուգավայի կոթողը: Վերջինիս խիստ տուժած, այդ իսկ պատճառով տարաբնույթ կերպով իմաստավորված, մեզ հետաքրքրող հատվածում վերականգնվում է (17') [dHal-di]-ni-ni ba-u-š[i-ni]-ni [u'-la-a-di-le'] (18') [x x x x (x)] za-ās-gu-u-bi mUr-za-na-ni (19') [LUGÁ]L³⁵ [A]r-di-ni-i pa-ru-u-bi միտքը³⁵:

Այստեղ հստակ ընթերցվող zašgubi mUrzanani արտահայտությունը վկայում է Ուրգանայի վախճանի մասին. նշված արտահայտության համար, առանց երկմտանքի, կարելի է առաջարկել նման թարգմանություն³⁶: Առավել ևս, արտահայտությունը առանձնանում է նախորդող մտքից, ուր uladi՝ «գնացի/ուղղվեցի-դեպի» բային միանշանակ հաջորդելու էր տեղանուն, դատելով Մովանայի կոթողից՝ նույն Անդարտութուն, հետևաբար և քիչ է հավանական հատվածում «գորք(եր)» (LUGÁ.SI³⁷) տեսնելու Մորից վան Լուինի կարծիքը՝ այս կերպ փորձելով լուծել Ուրգանային ոչնչացնելու՝ նրան քիչ հավանական թվացող միտքը³⁷: Ի դեպ, հաջորդող տողի համար Միրյո Մավլինիի կողմից մեծ վերապահությամբ առաջարկված LUGÁL՝ «արքա» գաղափարագրի վտխարեն հնարավոր է թվում վերականգնել LUGÁL՝ «ժողովուրդ/մարդ(իկ)» գաղափարագիրը՝ ունենալով «ժողովրդին Արդինի քաղաքի (գերի) տարա» միտքը: Այն միանգամայն համահունչ կլինի Ուրգանային և մուծածիքցիներին գերելու մասին ասորեստանյան աղբյուրի վերը հիշված տեղեկությամբ:

Մյուս կողմից, Մովանայի կոթողի այս տեղեկությամբ հաջորդում է Ուրգանային գահ բարձրացնելու մասին դրվագը: Հավելյալ մանրամասնություններով նույնն է վկայում նաև Թոփուգավայի արձանագրությունը³⁸:

Փաստորեն, գործ ունենք ակնհայտ հակասությունների հետ, երբ մի դեպքում Ուրգանան համարվում է գահագրկված և անգամ սպան-

ված, իսկ մյուս կողմից նշվում է Ուրգանայի «նոր գահակալության» մասին: Նման պայմաններում որքանով է հնարավոր գահին տեսնել նույն Ուրգանային, երբ, թվում է, վերջինս այլևս գոյություն չուներ:

Մյուս Ուրգանա

Թոփուգավայի արձանագրության համաձայն, Ուրգանան Ռուսայի կողմից սկզբնապես հաստատվում է տեղի մարզպետ, այնուհետև՝ նաև երկրի արքա: Փաստորեն, աղբյուրի տվյալները չեն վկայում տեքստում հիշատակվող սույն Ուրգանայի ունեցած իրական իշխանության մասին: Ակնհայտորեն, սկզբնապես նա չէր երկրի առաջնորդը (իհարկե, եթե հավաստի են առաջարկված ընթերցումները)³⁹: Այս դեպքում, Մուծածիրի աստուրամետ արքայի ասպարեզից հեռացումը կարող էր բացել մուծածիրյան գահ տանող նրա ճանապարհը: Ամենայն հավանականությամբ, մուծածիրցի նորանշանակ մարզպետն օծվեց երկրի արքա՝ ընդունելով նույն Ուրգանա գահանունը⁴⁰: Այս պարագայում, քննարկվող անունը կարելի է դիտել իբրև մուծածիրյան *մեծ հովվի*⁴¹ գերագույն հոգևոր կոչում կամ որպես դինաստիական անուն/գահանուն՝ հետագայում վերահիմաստավորվելով, հնարավոր է, հայ իրականության մեջ⁴²:

Մոտ երկու շաբաթ մնալով Մուծածիրում՝ Ռուսան կազմակերպեց ամենօրյա տոնախմբություններ՝ քաղաքացիներին բաժանելով իր կատարած զոհաբերությունները, Մուծածիրի խաղչյան տաճարին ընծայելով թանկարժեք մետաղներ և իրեր, ուրարտական աղբյուրի վկայությամբ՝ «ավելին, քան նախորդ բոլոր արքաները»⁴³:

Այսպիսով, հնարավոր է թվում ենթադրել, որ հետագայում ևս շարունակաբար հիշվող Ուրգանա անունը կարող էր և պատկանել այլ անձի (*մյուս Ուրգանա*), կարծես՝ արքայական միևնույն ընտանիքից, եթե նկատի ունենանք ուրարտական աղբյուրների վկայությունները նրան «*հայրական զառիմ*» բազմեցնելու մասին⁴⁴:

Պատմական եռնախորք

Մուծածիրում տեղ գտած իշխանավտիսությանը ասորեստանցիները հետևեցին դիտորդի դերում: Ասորեստանյան արքունիքի թույլ վարձը՝ տեղի ուժերով խռչնդոտելու Ռուսային, ավարտվեց անհաջողությամբ: Ասորեստանը կորցրեց ոչ միայն Մուծածիրի նկատմամբ ունեցած իր գերիշխանությունը, այլև դեռևս Թիզլաթպալասար III-ի կողմից նվաճված երբեմնի ուրարտական տարածքներ հատկապես Ադձնիքում⁴⁵:

Մուծածիրի նկատմամբ լիակատար վերահսկողություն հաստատած Ռուսան, այնուամենայնիվ, չվերածեց երկիրը միացնել ուրարտական տերությանը, թերևս չկամենալով խախտել Մուծածիրի՝ որպես «միջազգայնորեն ճանաչված սրբազան քաղաք»-ի հնուց ի վեր ձևավորված

իրավունքները⁴⁶։ Մյուս կողմից, ուրարտական տեքստերումը սկսեց առավել մեծ չափերով միջամտել տարածաշրջանային գործերին։ Հետագա աղբյուրները գծագրում են գործողությունների արդեն փորձված ձեռագիր. Ռուսայի քաղաքականությունը՝ այս կամ այն երկրում իշխանության բերելու ցանկալի անձանց, մեծ կամ փոքր մասշտաբներով կրկնում էին մուծածիրյան իրադարձությունները։ Այսպես, ռազմական միջամտությունների շնորհիվ Ջիկիրտու երկրում իշխանության բերվեց Սիտատտին, Անդիայում՝ Տելուսինան, Ուիշդիշում՝ Բագդատտին, արդեն վերջիններիս ձեռքով և Ռուսայի անմիջական աջակցությամբ Մանայում սպանվեց երկրի աստուրամետ արքա Աժան և գահ բարձրացվեց Ուլտուսումուն, Խաբխի երկրում իրականացված իշխանափոխության արդյունքում տեղի թագուհու և անչափահաս⁴⁷ թագաժառանգի փոխարեն գահին բազմեցվեց ուրարտուհի։

Թվագրումը

Ոչ ուրարտական և ոչ էլ ասորեստանյան վերը հիշված աղբյուրները չունեն հստակ թվագրություն⁴⁸։ Վերջնական չեն նաև Ուրարտուի արքա Ռուսա I-ի գահակալության թվականները։ Սակայն, բազմաթիվ նկատառումներ այնուամենայնիվ թույլ են տալիս առաջարկելու մուծածիրյան դեպքերի մոտավոր թվագրություն։

Նախ և առաջ, Ռուսայի մուծածիրյան արշավանքը չէր կարող տեղի ունենալ արքայի գահակալության առաջին տարիներին, երբ երկիրն ապրում էր ոչ փայլուն օրեր։ Թիզլաթայալասար III-ի՝⁴⁹ կառավարման վերջին շրջանին պատկանող տեքստում հիշատակված «ջախջախված Ուրարտուն», ակնհայտորեն, այն ուժը չէր, ինչը որ պատկերում են ասորեստանյան վերը հիշված աղբյուրները⁴⁸։ Թիզլաթայալասարին⁵⁰ ուղղված մեկ այլ տեքստում ասորեստանյան պաշտոնյան անգամ հորդորում էր արքային մեկ անգամ ևս արշավել Ուրարսու, գրավել Տուշպան⁴⁹։ Հետևաբար, այս արքայի կառավարման վերջին կամ նրա հաջորդի՝ Սայամասար V-ի գահակալության առաջին տարիները (Ջ.ա. 730-725թթ.⁵¹) կարելի է ընդունել որպես մուծածիրյան անցքերի հնարավոր վերին թվական։

Մյուս կողմից հայտնի է, որ Ջ.ա. 719թ. սկսած և ընդհուպ մինչև Ջ.ա. 714թ.՝ ասորեստանյան արքա Սարգոն II-ի իրագործած «VIII տարվա արշավանք»-ը Ուրարսու, Ասորեստանը տևական բախումներ էր ունենում Ուրարտուի հետ՝ սկզբնապես երրորդ երկրների տարածքներում (Ուկկու, Խուրուշկիա և հատկապես Մանայի թագավորություն), ապա և երկու տեքստերումների ողջ սահմանագծի երկարությամբ։ Ընդ որում, ուրարտական կողմի ծավալած գործողությունները ասորեստանյան աղբյուրները՝ հատկապես արքունի տարեգրությունները, ներկայացնում են բավական հանգամանորեն, երբևէ, սակայն չհիշատակելով

Մուծածիրը ընդհուպ մինչև Զ.ա. 715թ. վերջերին տեղի ունեցած կիսներական արշավանքն Ուրարաու և Ռուսայի դեմ արքայազն Մելարտուայի բարձրացրած խռովությունը: Ենթադրելի է, որ շուրջ տասներեք տեքստերի հադորդած մուծածիրյան անցքերն ինչ-որ կերպ կարտահայտվեին ասորեստանյան արքունի տարեգրություններում: Հետևաբար, Զ.ա. 719թ.-ը կարելի է ընդունել որպես մուծածիրյան անցքերի հավանական ստորին թվական:

Այս առումով կարելի է նշել նաև այլ փաստեր, այդ թվում՝ Կակկայանուի հիշատակությունը ասորեստանյան տեքստերում: Երկու գեկուցագրեր նրան հիշում են որպես մարգպետի⁵⁰: Մինչդեռ, ասորեստանյան ավելի ուշ շրջանի աղբյուրներում Կակկադանուն արդեն զբաղեցնում էր բարձր դիրք՝ վարելով ուրարտական բանակի գլխավոր զորահրամանատարի պաշտոնը (LÚ.úrtānu)⁵¹:

Մուծածիրյան անցքերի թվագրության առումով կարևորություն ունեն նաև այն գործոնները, որոնք, հնարավոր է, պայմանավորում էին Ասորեստանի վարած պատերազմականությունը այս շրջանում: Այն, միգուցե, պայմանավորված էր Պաղեստինում նրա մղած ծանր պատերազմով, դրանով իսկ անկարող լինելով խոչընդոտելու Ռուսայի գործողությունները Մուծածիրում: Ասորեստանցիներին այս շրջանում մտահոգում էին հրատապ այլ խնդիրներ, հատկապես Իսրայելի թագավորության մայրաքաղաք Սամարիայի անհաջող ընթացք ստացած պաշարումը Սալմանասար V-ի կողմից, սկսած Զ.ա. 724թ.-ից:

Սարգոն II-ը (Զ.ա. 722-705թթ.) իր կառավարման սկզբում հիմնական ջանքերն ուղղել էր Սամարիայի նվաճմանը (Զ.ա. 721թ.), որը չէր կարողացել իրագործել իր նախորդը՝ քաղաքը երեք տարի պաշարած Սալմանասար V-ը⁵²: Հաջորդ՝ 720թ., Ասորեստանը պատերազմում էր էլամա-բաբելոնյան դաշինքի դեմ՝ տալով իր պատմության խոշորագույն ճակատամարտերից մեկը Դերում⁵³: Զ.ա. 719թ. սկսած, ինչպես վերը նշվեց, Ասորեստանը վերստին քնեովեց «ուրարտական խնդրին»: Եթե իրոք Ասորեստանի պատսիվությունը պայմանավորված էր այս հանգամանքով, ապա այն կարող է հուշել նաև Մուծածիրում ծավալված գործողությունների մոտավոր թվականը Սալմանասար V-ի իշխանության վերջին և Սարգոն II-ի կառավարման առաջին տարիներով՝ Զ.ա. 724²-721/0³թթ. սահմաններում⁵⁴:

Մուծածիրը Զ.ա. 714թ. հետո

Ուրգանա անունը, որպես Մուծածիրի առաջնորդի, հանդիպում է հետագա աղբյուրներում ևս՝ մեկ էական տարբերությամբ: Անճանալի բոլոր հիշատակումներն արդեն պատկերում են ուրարտական բացարձակ ազդեցության տակ գտնվող անձի, որը այդպիսին մնաց իր գահակալության ողջ շրջանում: Նա Ռուսայի կողքին էր տեղության բոլոր

դժվարին օրերին (աստուղա-ուրարտական հակամարտություն, կիմերական արշավանք ե այլն), ի վերջո, դրա համար հատուցելով գահով, ընտանիքի և երկրի կորստյամբ (Սարգոն II-ի «VIII տարվա արշավանք»-ը Ուրարտու Զ.ա. 714թ.). Ասորեստան «զերի տարվեց» Ուրարտուի գլխավոր՝ Խալդի աստվածը, մուծածիղյան տարածքները ներառվեցին ասորեստանյան տերության կազմում⁵⁷:

Բավական սուղ են Մուծածիքի հետագա ճակատագրի մասին մեր տեղեկությունները: Ասորեստանյան էպոնիմների ցանկում Աշշուր-բանիի էպոնիմատի դիմաց (Զ.ա. 713թ.), ըստ Հայիմ Թադմորի վերսկզմության, նշվում է *«Խալդի աստծո վերադարձը Մուծածիք»* արտահայտությունը, ինչը կարող է վկայել, որ Մուծածիքը դեռևս շարունակում էր պահպանել իր՝ կրոնական կենտրոնի դերը⁵⁸:

Այս առումով չափազանց կարևորվում է ասորեստանյան արխիվի նամակներից մեկը՝ անհայտ հասցեատիրոջն ուղղված ցուցումներով: Խիստ պակասավոր տեքստում ընթերցվում է.

«... բայց դու [պետք] է ասես՝ թող [արքան՝ իմ տերը], [իմ աստվածներին] ետ վերադարձնի ինձ [...], այնուհետ (և) [ես] շուտով [ետ կտ]ամ քեզ քո աստվածներին»⁵⁹:

Կարելի է կարծել, թե խոսքն ուղղված էր ասորեստանյան արքայի կամ որևէ պաշտոնյայի կողմից *Մյուս* Ուրգանային, գուցե, խոստանալով նրան վերադարձնել մուծածիքյան աստվածներին Սարգոնին հպատակելու⁶⁰ դիմաց: Հետաքրքիր է նաև այն ցուցումը, ուր, պակասավոր հատվածում, հիշվում է Մուծածիք քաղաքը՝ հրահանգելով «մնալ այնտեղ»⁶¹:

Մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտվել է կարծիք ուրարտական արքաների կողմից Մուծածիքի վերանվաճման մասին ինչ-որ մի ժամանակաշրջանում՝ Սարգոնի իրագործած «VIII տարվա արշավանքից» անմիջապես հետո⁶² կամ ավելի ուշ⁶³: Նման եզրակացության օգտին կարող է վկայել ասորեստանյան էպոնիմների ցուցակը: Աղբյուրի վերջին հրատարակիչ Աբրահամ Սիլարդը Զ.ա. 713թ. համար վերականգնում է Մուծածիք ձեռնարկված ասորեստանյան արշավանքի կադավարային բանաձևը⁶⁴:

Մյուս կողմից սակայն, առկա են որոշակի հիմքեր՝ ենթադրելու, որ Մուծածիքը, այնուամենայնիվ, մնացել է Ասորեստանի կազմում:

Այս առումով մեծ կարևորություն ունեն ասորեստանյան երկու տեքստեր: Դրանցից մեկում հիշվում է Մուծածիքի մարզպետ Աբարուկունում⁶⁵: Ըստ որոշ հետազոտողների, այստեղ խոսքը կարող էր և վերաբերել ասորեստանյան մարզպետի, այսինքն՝ Զ.ա. 714թ. հաջորդող ժամանակաշրջանին⁶⁶: Երկրորդ տեքստում հիշվում են մուծածիքյան զորքեր, որոնց տնօրինումը, կարծես, իրականացնում էին ասորեստանցիները⁶⁷: Սա ևս կարող է վկայել, որ Մուծածիքը մնացել էր ասորեստանյան իշխանության տակ, իսկ մուծածիքիները կատարում էին սարգոնյան

աղբյուրների համաձայն մրանց վրա դրված հարկային և զինվորական պարիսկները⁶⁵:

Հայտնի չէ, թե որքան կարող էր տևել մման իրավիճակը: Այս առումով չպետք է շրջանցել մի կարևոր իրողություն: Մարգոնյան դարաշրջանում նկատվում է պաշտամունքային հին, դեռևս Ասորեստանի մասնատրեական դարաշրջանից հայտնի կենտրոնների դերը սահմանափակելու, եթե ոչ՝ այդ կենտրոնները ոչնչացնելու միտում: Ասվածի վառ օրինակն է Կուսմեն: Ամպլոպի աստծո պաշտամունքի հնագույն, երբեմնի իզույ այս քաղաքը սարգոնյան դարաշրջանից սկսած աստիճանաբար կորցնում է իր՝ պաշտամունքային-կրոնական կենտրոնի նշանակությունը: Մասնավորապես, հայտնի է Ռուսա I-ի որդի, ուրարտական արքա Արգիշթի II-ին ուղղված կուսմենցի առաջնորդների խոսքը: Վերջիններս ղեկավարում էին, որ իրենք այլևս որևէ իշխանություն չունեն, ենթարկվում են ասորեստանյան կառավարչին և որ իրենց են մնացել միայն իրենց տները⁶⁶:

Պաշտամունքային հին կենտրոնների ջախջախմանը զուգընթաց, որպես հետևողական քաղաքականություն, Ասորեստանում առաջ էր մղվում գերագույն՝ Աշշուր աստծու պաշտամունքը՝ այն մոտեցնելով գրեթե միապաշտության⁶⁷: Ասորեստանցիները փաստորեն կրկնում էին քիսյանցիներին՝ հատկապես Ք.ա. 7-րդ դարից սկսած ամենուրեք փորձելով ներդնել Աշշուր աստծու պաշտամունքը, անգամ կրոնական այնպիսի հզոր կենտրոնում, ինչպիսին էր Բաբելոնը⁶⁸: Որոշ հետազոտողներ սա փորձում են բացատրել հրեական միաստվածային գաղափարախոսության ազդեցությամբ Ասորեստանում⁶⁹, թեև ընդհանրապես՝ միաստվածային գաղափարախոսության համար այստեղ առկա էր դեռևս վաղդասակարգային հասարակության կազմավորման շրջանից եկող, տարածաշրջանին և հատկապես Հայկական լեռնաշխարհին ոչ օտար, պարարտ հող⁷⁰: Կարելի է վստահությամբ պնդել նաև, որ մման գաղափարախոսություն՝ «միաստվածություն բազմաստվածության մեջ», նկատվում է նաև Ուրարտուում ի դեմս Խալդի աստծո պաշտամունքի⁷¹: Վերջինս պետք է որ շատ ընդհանուր եզրեր գտներ «ասորեստանցի միապաշտներին»՝ Աշշուրի հետևորդների մոտ, ծագելով, չի բացառվում, աշխարհընկալման միևնույն արմատից:

Այս պայմաններում, որքանով է հավանական Մուծածիքի գոյության հնարավորությունը Ասորեստանում իր նախկին կարգավիճակով: Այս երկրում ևս տարածված Խալդի աստծո պաշտամունքի հարատևությունը Աշշուրին զուգահեռ հագիվ թե իրատեսական թվա: Եթե այն շարունակվել է, ապա, դատելով Ասորեստանում այս շրջանում ընթացող երևույթներից, միմիայն միաձուլվելով Աշշուր աստծո պաշտամունքի հետ: Հետևաբար, թերևս անհիմն չհնչեն Մուծածիքի լքվելու և ամայանալու մասին մասնագիտական գրականության մեջ ասված տեսա-

կետները Սարգոն II-ի «VIII տարվա արշավանք»-ից անմիջապես հետո, գուցեև որոշակի ժամանակ անց⁷²: Արդեն Արգիշթի II-ի հաջորդ Ռուսա II-ի իշխանության շրջանում Ռուարտուն ուներ խաղի աստծո պաշտամունքի նոր կենտրոն՝ Ռուսախինիի Զիրանիկային՝ տերության նոր մայրաքաղաքը⁷³:

YERVAND GREKYAN

EPISODES FROM THE HISTORY OF RELATIONS OF URARTIAN STATE AND MUŞASİR

In the scientific literature it was long since discussed the significant role of the land/holy city of Muşasir/Ardini in the formation of the Urartian State. The offered paper is the first part of the author's supervisions on the matter – the political relations of these state formations during the whole length of the history. Especially, the author focuses on the well-documented events – the military confrontation between the Urartian Empire and the land of Muşasir.

Based on the analysis of twelve Assyrian and some Urartian cuneiform inscriptions the author gives comments on the reasons, main enlargements and the results of confrontation, the followed political situation, dating of the sources, consequently - of the events. The possible date of the confrontation is assumed between 724⁽⁷⁾-721/0⁽⁷⁾ B.C. One can find similarities among the future actions of the Urartian Empire towards the buffer states of the region (the establishment of pro-Urartian rulers in the lands of Zikirtu, Andia, Ušdiš, the Mannaeen Kingdom itself, probably Habhi etc.).

It is suggested to consider the name of the king of Muşasir - *Urzana* as title/throne name of “great shepherds” of the holy city and the land of Muşasir. It seems possible to recognize at least two different leaders under the name of Urzana of the land of Muşasir.

The author also discusses the possible fate of Muşasir after the “VIII years’ campaign” of the Assyrian king Sargon II. On the light of the changes in the policy of Sargonid Assyria towards the foreign religious centres of the period (Kumme etc.). it seems reasonable the offered opinion about final decline of the land/holy city of Muşasir.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Г.А. Меликишвили, К вопросу о древнейшем очаге урартских племен, ВДИ, 1947, № 4, с. 21сл.; նույնի՝ Мусасир и вопрос о древнейшем очаге урартских племен, ВДИ, 1948, № 2, с. 37сл.; նույնի՝ Древневосточные материалы по истории народов Закавказья: I. Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 37сл.; И.М. Дьяконов, История Мидии от древнейших времен до конца IVв., М.-Л., 1956, с. 37сл.; Б.Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), Москва, 1959, с. 37сл.; Н.В. Арутюнян, Биайнили (Урарту),

- Երևան, 1970, с. 37 сл. ուսումնասիրություններում և այլուր: Մուծածիրի ամփոփ պատմությունը տե՛ս R.M. Boehmer – M. Salvini, Muşasir, in E.O. Edzard (Hrsg.), RLA, vol. VIII, 1993-1997: 444-450 (M. Salvini – A. Historisch, R.M. Boehmer – B. Archäologisch).
2. Э. Грантовский, Ранняя история иранских племен в Передней Азии, Москва, 1970, с. 298 сл.; С. Амаякян, Варуна-Ахурамазда и Уарубаине-Багмашту. Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей, Ереван, 1990, с. 48-49. Ch. Burncy, The God Haldi and the Urartian State, in M.J. Mellink, E. Porada, T. Özgüç (eds.), "Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç", Ankara, 1993: 108-109; Ա. Պետրոսյան, Ուրարտական գլխավոր աստվածների եղյակը և պետության իշխող վերնախավի ծագման խնդիրը (Կ.Ֆ. Լեման-Հաուպտի ծննդյան 140-ամյակի առթիվ), ՊԲՀ, թիվ 2, 2002, էջ 243-270; А. Петросян, Армянский Мхер, западный Митра и урартский Халди, «Հայկական Սասնա ծռեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը», Երևան, 2004, էջ 50-51, 53 և այլուր:
 3. Տե՛ս վերը նշված աշխատություններում:
 4. *Խալդիի (Խալդյան) քաղաքը* (^dHaldini(ni) URU) հիշվում է Միերի դռան արձանագրության մեջ՝ քիայնական դաշնությանը մաս կազմող քաղաքական-կրոնական միավորների շարքում: Տես Н. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001, № 38, текст I, стк. 15, текст II, стк. 25 (այստեղտե՛ս՝ КУКН): Չշխոթել արդեն հետազայում, տարրեր արքաների կողմից հիմնադրված նույնանուն քաղաքների հետ (^dHaldici/^dHaldini URU, ^dHaldiei URU ^{KUR}Ziuquni և): Հղումների համար տե՛ս КУКН, с. 507.
 5. С. Амаякян, 1990: 48-49; Ա. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 110-111, ծմբ. 87; Ա. Պետրոսյան, 2002, էջ 245, 258; А. Петросян, 2004: 49-51; ինչպես նաև Ф. Тер-Мартirosов, Образование царства Армении, ՊԲՀ, թիվ 1, 2004: 2004: 265.
 6. Վիմագրության կամ պատկերագրության մեջ նկատվող նման միտումների մասին տես, օրինակ, И.М. Лосева, Некоторые урартские ювелирные изделия с изображением ритуальных сцен, в сб, "Древний Мир", М., 1962, 309 сл. ինչպես նաև K.F. Kravitz, A Last-Minute Revision to Sargon's Letter to the God, JNES, vol. 62, No. 2, 2003: 88-89.
 7. Մեր օրերում Ուրարտուին և Մուծածիրին վերաբերող աղբյուրների վերագնահատման, խնդիրների նորովի լուսաբանման և նոր հարցադրումների փորձ են ձեռնարկել Գ. Լաֆրանկին և Ա. Պարպոլան, Ա. Իվանչիկը, Ա. Ջավադգլին, Ա. Սալվինին, Ա. Պետրոսյանը, Ա. Հմայակյանը և այլք: Տե՛ս G.B. Lanfranchi – S. Parpola, G.B. Lanfranchi – S. Parpola, The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces, State Archives of Assyria, vol. V, 1990: xviif, xx (այստեղտե՛ս՝ SAA V); A. Ivantchik, Les Cimmériens au Proche-Orient, Orbis Biblicus et Orientalis, Bd. 125, Fribourg-Suisse – Göttingen, 1993: 45ff.; S. Zawadzki, Review of A.I. Ivantchik, Les Cimmériens au Proche-Orient (Fribourg-Suisse – Göttingen, 1993),

- "Orientalia", vol. 65, 1996: 47. M. Salvini, *Muşaşir* (A. Historisch), 1993-1997: 445; K.F. Kravitz, 2003: 81-95. Ф. Тер-Мартirosов, О царе Армении Барзанесе, *ՊԲՀ*, թիվ 1, 2000: 185-198; А. Петросян, 2004: 53. Ս. Դևեջյան – Ս. Հմայակյան, *Լոռիքերդյան կոյարգեզաձև կնիքների շուրջ*, *Տարեկիրք*, Երևան, 2004: 39 և այլուր):
8. Kh. Nashef, Die Orts- und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelasyrischen Zeit, RGTC 5, Wiesbaden, 1982: 198 (նշվ. գրականությամբ): Չշվոթել Եղիաթոսի հիս (Մոծրո):
 9. A.K. Grayson, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (1114-859 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, vol. II, Toronto, 1991, No. A.O.101.30: 147.
 10. D.D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol. I-II, Chicago, 1926-1927 (այսինքն՝ ARAB). vol. I, § 588; A.K. Grayson, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (858-745 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, vol. III, Toronto, 1996, No. A.O.102.14: 174b-180; A.O.102.16: 320'b-328'.
 11. Ասորեստանյան աղբյուրներում Մոծածիրն այս շրջանում չի հիշատակվում: Ուրարտական աղբյուրներում այն հանդես է գալիս մեկ անգամ՝ Արգիշթի I-ի Խորխորյան տարեգրությունում: Այստեղ, սակայն, առկա են տարակարծություններ հատվածի ընթերցման և մեկնաբանության հետ կապված: Տե՛ս Զ. Կարազեղեզյան, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում, Հատոր I, Գիրք I. Սեպագիր տեղանուններ, Երևան, 1998, էջ 300-301 (նշվ. գրականությամբ): Հմմտ. Н. Арутюнян, КУКН, № 173, V, стк. 42 и прим. 44.
 12. C.F. Lehman-Haupt, 1931: Armenien einst und jetzt, II/2, 1931: 461, 685, 855; Г. Меликишвили, 1954: 276-278; Б. Пиотровский, 1959: 83, 87-88; Ս. Հմայակյան, Հոռոմի քերդաքաղաքը և Ուրարտուի պատմության հետ առնչվող որոշ հարցեր, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, IV, Գյումրի, 2000, էջ 8 և այլուր):
 13. H.W.F. Saggs, The Nimrud Letters 1952, Cuneiform Texts from Nimrud, vol. V, London, 2001 (այսինքն՝ CTN V), ND 2453; ND 2798.
 14. K. Deller, Ausgewählte neassyrische Briefe betreffend Urartu zur Zeit Sargons II., in P.E. Pecorella – M. Salvini (eds.), Tra lo Zagros e l'Urmia, Incunabula Gracca LXXVIII, Roma, 1984, Nr. 6.8; 5.2: G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 136, 146:
 15. S. Parpola, The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West, SAA I, 1987, No. 7, 30-31; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 11, 84, 88-90, 96, 112, 130, 136, 139, 144-148, 187, 191.
 16. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA, V, No. 12. Կան մեկ մի ամբողջ շարք ցամակներ, որոնք կարող էին միանգամայն վերաբերել մոծածիրյան իրադարձություններին: Ցավոք, դրանց վնասվածությունը թույլ չի տալիս ըստ հարկի օգտագործել նրանցում պահպանված տվյալները:
 17. L. Waterman, Royal Correspondence of the Assyrian Empire, vol. 1-4, Ann Arbor, 1930-1936 (այսինքն՝ RCAE), No. 444; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 87.

18. Տես և հմմտ. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 85⁽⁷⁾, 114⁽⁷⁾, 128⁽⁷⁾.
19. L. Waterman, RCAE, No. 380; K. Deller, 1984: Nr. 3.4; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 88.
20. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 88, Ins. 7-8.
21. L. Waterman, RCAE, No. 1083; K. Deller, 1984: Nr. 3.6; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 11. տես նաև Nr. 6.9 – No. 148.
22. Խուրուշկացիները այս իրադարձությունների կապակցությամբ հիշատակվում են G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 11 տեքստում:
23. L. Waterman, RCAE, No. 380, 409; K. Deller, 1984: Nr. 3.4; 5.1; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 88, 147.
24. K. Deller, 1984: Nr. 5.1; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 147, rev., Ins. 3-12.
25. Տես և հմմտ. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 148, Ins. 5-12. Շուլմու-Բելը այս շրջանում վարում էր ասորեստանյան «արքունի 2-րդ սենեկապետ»-ի պաշտոնը:
26. L. Waterman, RCAE, No. 1079: Իհարկե, եթե միայն [i-na KUR]-ir հատվածում հնարավոր լինի տեսնել Մուծածիրը ([i-na KUR.mu-ša-s]i'-ir՝ *ղեպի Մուծածիր*): Հմմտ., սակայն, K. Deller, 1984: Nr. 1.4; S. Parpola, SAA, I. Helsinki, 1990, No. 30; A. Ivantchik, 1993: 161ff. (No. 1), ուր հեղինակները Ռեսիի մարզպետի սպանությունը կապում են կիմերական արշավանքի հետ՝ տալով վնասված հատվածի համապատասխան վերակազմություն՝ [i-na KUR.PA]B'-ir^h ընդդեմ *կիմերների* (KUR.PAB = Gimir): Հետազոտողներն էլ առաջնորդվում են ըստ այդմ (տես, օրինակ, А. Иванчик, Киммерийцы и Урарту накануне восьмого похода Саргона II, ВДИ, № 3, 1990: 4-5 և այլն): Արձանագրության առավել վաղ հրատարակություններում հիշյալ հատվածը չի վերակազմվել (տես Հարպեր – Ուտտերմանի (R.F. Harper, ABL, No. 1079 = L. Waterman, RCAE, No. 1079) և Դյակոնովի (И.М. Дьяконов, АВИИУ, 50, № 5) հրատարակությունները:
27. Տես և հմմտ. L. Waterman, RCAE, No. 1043; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 12, Ins. 3-5.
28. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 187.
29. Ըստ G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 130-ի (rev., In. 7). Ցավոք, տեքստի վնասվածությունը թույլ չի տալիս հստակ մեկնել մամակի ողջ բովանդակությունը:
30. Անդարոթում ուրարտական աղբյուրներում հիշատակվում է միայն այս անցքերի կապակցությամբ, որպես «լեռ»: Այս տարածքը հայտնի է մաս Սարգոն II-ի՝ Աշշուր աստծուն ուղղված զեկույցից, որպես Մուծածիրին սահմանակից շրջան, Ասորեստան տանող լեռնանցք (Անդարոթթա): Տես W. Mayer, Sargons Feldzug gegen Urartu-714 v.Chr.: Text und Übersetzung, MDOG, Bd. 115, 1983: 65-132 (տող 425):
31. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 89, 187, 191. Հնարավոր է, այս մասին է խոսքը ասորեստանյան SAA V, No. 187 մամակում, որի հաջորդ հատվածը վերաբերում է ինչ-որ մեկին (մարզպետ՝, արքա՝) *հաստատելուն* (տող 7): Թափուգավայի արձանագրության մեջ ևս առկա է համանման տեղեկություն: Տես Н. Арутюнян; КУКН, № 387, Урартский текст, стр. 7-8;

- Ассирийский текст, стк. 7-8. Սակայն հարկ է նշել, որ հատվածի՝ նախկինում առաջարկված մնամ մեկնաբանությունը կարծես պատշաճ աջակցություն չի գտնում արձանագրության վերընթերցումներում: Հմմտ., մասնավորապես, M. Salvini, I documenti, in P.E. Pecorella – M. Salvini (eds.), Tra lo Zagros e l'Urmia, Roma, 1984: 87ff. idem. Geschichte und Kultur der Urartäer, Darmstadt, 1995: 83. Տես նաև ծմբ. 39:
32. L. Waterman, RCAE, No. 1196; K. Deller, 1984: Nr. 3.7; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 89.
 33. B. André-Salvini – M. Salvini, The Bilingual Stele of Rusa I from Movana (West-Azerbaijan, Iran), SMEA, 44/1, 2002: 21-23 (Assyrian Version, lns. 40'-48').
 34. Ասորեստանյան զեկուցագրերից մեկը թերևս այս առնչությամբ հայտնում է. «Տիշրի ամսին, Կակկադանում. նրա առջև մտավ Վախսի, արքան քաղաք մտավ նրանից հետո: Ես դեռ չեմ լսել, թե ինչ պատահեց այդ մարդկանց հետ. արդյո՞ք նրանք սպանվել են, թե արտաքսվել»: Տես G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 112.
 35. Թարգմանության համար տես M. Salvini, 1984: 91, 93: Հմմտ. Н. Арутюнян, КУКН, № 387, Урартский текст, стк. 17-19.
 36. Բառացի՝ սպանեցի/ռչնացրի Ուրզանա(յին): Արձանագրության հրատարակիչներից Միրյո Սալվինին, այստեղ տեսնելով հակասություն, առաջնորդվում է վիմագրի ասորեստանյան տարբերակի տվյալներով (M. Salvini, 1984: 91): Այս առնչությամբ Մ. վան Լունի արտահայտած կարծիքի համար տես տեքստը:
 37. M. van Loon, Review of P.E. Pecorella – M. Salvini (eds.), Tra lo Zagros e l'Urmia (Roma, 1984), Bibliotheca Orientalis, XLIV, No. 1/2, January-Maart, 1987: 261.
 38. Н. Арутюнян, КУКН, № 387, Урартский текст, стк. 20-21; Ассирийский текст, стк. 19; Տես և հմմտ. M. Salvini, 1984: 84ff. (Ass.Vers., ln. 21'; Urt.Vers., lns. 20'-21'); B. Andre-Salvini – M. Salvini, SMEA, 44/1, 2002: 22-23 (Ass.Vers., lns. 48').
 39. Ըստ Н. Арутюнян, КУКН, № 387-ի (նշված զրականությամբ): Հմմտ., սակայն, M. Salvini, 1984: 87ff.; idem., 1995: 83. Ցավոք, Թուփուզավայի արձանագրության ընմարկվող հատվածը Մովանայի կորողի պահպանված հատվածներում չի գտնում իր համապատասխանությունը: Տես նաև ծմբ. 31:
 40. Ուրզանա անունը մասնագետները բխեցնում են հին իրանական *V(a)rzana բառից (Э. Грантовский, Раяная история иранских племен в Передней Азии, Москва, 1970: 298сл.; R. Zadok, The Ethno-Linguistic Character of Northwestern Iran and Kurdistan in the Neo-Assyrian Period, Jerusalem. 2002: 44f.): Հմմտ., միաժամանակ, խոր. ^dBarzani դիցանումը, ինչպես նաև համանման ^{URU}bar-za-ni-a, ^{URU}ba-ar-zu-un-nu տեղանունները Մեծ Զարի ավազանում: Տես M.C. Astour, Semites and Hurrians in Northern Transtigris, in D.I. Owen, M.A. Morrison (Eds.), SCCNH, vol. 2 (General Studies and Excavations at Nuzi, 9/1), Winona Lake, 1987: 3-68 (sp. p. 54):
 41. Այսպես է բնորոշվում Մուծածիքի առաջնորդը ասորեստանյան սեպագիր տեքստերից մեկում: Տես G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 96.

42. Հմմտ. հայ քրմապետ *Արծանի* անունը (Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարաւոյ (աշխատասիրութեամբ Ալեքսան Յակոբեանի), Ամբիլիաս-Լիքանան, (Մատենագիրք Հայոց, Ե Հատոր, Է ԴԱԸ), 2005, էջ 1009 և այլուր: Համադրութիւնը՝ Գ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Յերեվան, 1940, էջ 215):
43. B. André-Salvini – M. Salvini, SMEA, 44/1, 2002: 21-23 (Assyrian Version, Ins. 39'-40').
44. Տե՛ս վերը, ծնթ. 38:
45. Թիզլաթպալասար III-ին հաջորդած արքաներից Սարգոն II-ի աղբյուրներում հիշվում է ասորեստանցիների կողմից նվաճված Ալգի երկրի ուրարտական մարզպետը: Ժամանակաշրջանի ուրարտական տեղանունների շարքում նշվում են այնպիսիք (Թասի/ա, Էզգեղա ևն), որոնք նվաճվել էին Թիզլաթպալասարի՝ Զ.ա. 735թ. իրագործած ուրարտական արշավանքի ժամանակ: Հիշված տեղանունների տեղադրության շուրջ տես ե հմմտ. K. Kessler, Šubria, Urartu and Aššur. Topographical Questions around the Tigris Sources, in M. Liverani (ed.), Neo-Assyrian Geography, Quaderni di Geografia Storica 5, Roma, 1995: 59ff.
46. Ձևակերպումն ըստ M. Salvini, Musasir. 1993-1997: 445.
47. Ասորեստանյան վերոնշյալ մամակների հավանական թվագրումները տես նաև И.М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (ВДИ, № 2-4), 1951 (այսուհետև՝ АВИИУ), с. 337сл. (թիվ 2-7 տեքստերին տրված ներածականները): Հմմտ., սակայն, G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, xvii, B. Andre-Salvini – M. Salvini, SMEA, 44/1, 2002: 29.
48. Stu H.W.F. Saggs, 2001, ND 2798 տեքստը (տող 10-11): Հմմտ., սակայն, K. Deller, 1984, Nr. 4.4.
49. H.W.F. Saggs, 2001, ND 2673, Obv., Ins. 4-11.
50. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 87, ln. 4ff., No. 89, Ins. 5-6.
51. Տե՛ս, օրինակ, L. Waterman, RCAE, No. 197, 492; K. Deller, 1984: Nr. 1.2, 2.3; S. Parpola, 1987: No. 31; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No 86 տեքստերը:
52. Սարգոնի զահալալության մասնամասները տես G.W. Vera Chamaza, Sargon II's Ascent to the Throne: The Political Situation, SAAB, vol. VI, Issue 1, 1992: 21-33.
53. В. Якобсон, Новоассирийская держава, в кн. История Древнего Мира, том II, Москва, 1989: 36. Բուն ճակատամարտի մասին տես A.K. Grayson, Problematical Battles in Mesopotamian History, in "Studies in Honor of Benno Landsberger on his Seventy-Fifth Birthday, April 21, 1965", Assyriological Studies 16, Chicago, 1965: 340f.
54. Մի խումբ հետազոտողներ առաջարկում են ասորեստանյան վերը ներկայացված աղբյուրների ողջ նյութը տեղավորել Զ.ա. 714թ. սահմաններում, մասամբ անգամ այս թվականից հետո: Տես G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, xviif.; B. André-Salvini – M. Salvini, SMEA, 44/1, 2002: 29 և այլուր:
55. D.D. Luckenbill, ARAB II, § 22; И.М. Дьяконов, АВИИУ, № 46 (129).

56. H. Tadmor, The Campaigns of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study, JCS, 1958: 86-87, 95. Սակայն, մեծ թվով հետազոտողներ, այդ թվում նաև ասորեստանյան էպոնիմների ցանկի ըննական վերահրատարակությունը կատարած Արրահամ Միլարդը, կասկածանքով են վերաբերում Հայիմ Թադորի՝ վերը շարադրված վերակազմությանը: Տես A. Millard, The Eponyms of the Assyrian Empire. 910-612 BC., State Archives of Assyria Studies, vol. II, Helsinki, 1994: 47/60 (այսուհետև՝ SAAS II): Տես նաև ծմբ. 61:
57. S. Parpola, 1987: No. 7, In. 3'-4'.
58. S. Parpola, 1987: No. 7, In. 7'.
59. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, xvii, xx:
60. И.М. Дьяконов, АВНИУ, № 60 և ծմբ. 8; В. Якобсон, 1989: 36; Այս վերջին միտքը կիսում են նաև հայ հետազոտողներ: Տես Ս. Դևեջյան – Ս. Հմայակյան, 2004: 39.
61. Հատվածում ընթերցվում է [a?-n]a ¹mu-sa-sir, այն է՝ «դեպի/ընդդեմ Սուծածիր(ի)» արտահայտությունը: Տես՝ ս. և հմմտ. A.R. Miliard, SAAS II: 47/60:
62. L. Waterman, RCAE, No. 381; K. Deller, 1984: Nr. 6,2; G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 84.
63. А. Иванчик, 1990: 15-16 և այլուր: Հմմտ., սակայն, Г. Меликишвили, 1954: 295-296, прим. 5, ուր և տես Թյուրո-Դամսենի նկատառումը տեքստի ընթերցման հետ կապված:
64. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 139.
65. W. Mayer, 1983: 65-132 (տող 410).
66. G.B. Lanfranchi – S. Parpola, SAA V, No. 95.
67. B.N. Porter, The Anxiety of Multiplicity: Concepts of Divinity as One and Many in Ancient Assyria, in B.N. Porter (ed.), One God or Many? Concepts of Divinity in the Ancient World, Bethesda, 2000: 211-271; S. Parpola, Monotheism in Ancient Assyria, in B.N. Porter (ed.), One God or Many?, Bethesda, 2000, 165-210.
68. P.-A. Beaulieu, The Cult of AN.ŠAR/Aššur in Babylonia, "State Archives of Assyria Bulletin", vol. XI, 1997: 72f.
69. B.A. Levine, Assyrian Ideology and Israelite Monotheism, "Iraq", vol. LXVII, pt. I, 2005: 411-427.
70. Հ. Հմայակյան, Ե. Գրեկյան, Միաստվածության գաղափարի ակունքները Հայաստանում, Դար 21, Երևան (համեմակած է հրատարակության):
71. Ս. Հմայակյան, 1990, էջ 34:
72. Տես՝ A. Ivantchik, 1993: 45f.; S. Zawadzki, 1996: 47.
73. Թոփուրք-քալե ուրարտական հնավայրից հայտնաբերված տեքստերից մեկում նշվում է Խալդի աստծուն Ռուսախիհիլի Քիրանիկայի տեղափոխելու մասին: Տես՝ И.М. Дьяконов, Урартские письма и документы, М.-Л., 1963, с. 39, 81 (текст № 12). Н. Арутюнян, КУКН, № 412.